

QUARTO VAGY QUINTO? (ADALÉK A KÖZÉPKORI ÍRÁSTUDÓK OLVASNI TUDÁSÁHOZ)

SÜTTŐ SZILÁRD

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

Középkori oklevelekkel dolgozó kutatók körében bajos lenne bárkit is találni, akinek a címben foglalt kérdés ne okozott volna már több-kevesebb fejtörést. Oka ennek az, hogy hazai okleveleink írói sok esetben – nem tartva magukat sem az évszázadokkal későbbi külföldi paleográfiai feldolgozásokhoz,¹ ami még csak-csak érhető lenne, de a gondosabb kezek munkáján megfigyelhető kortárs magyarországi gyakorlathoz sem – sajnálatos módon ugyanazon *abbreviatio per contractionem* alkalmazásával rövidítették mindkét betűvel kiírt sorszámnevet. A sok zavart okozó esetenkénti nagyvonalúság tehát abban állt, hogy a *quartus*-ra és származékaira jellemző *r* betűnek a szóban vagy rövidítésben való jelölésére rendszerint nem fordítottak gondot, az pedig, hogy az egyszerű, jobbára nazális hangokat jelölő íves rövidítés alatt a *q* és *to* betűk között álló egy láb *quarto*-ra, kettő pedig *quinto*-ra utal, sem a kései utókor, sem pedig – úgy tűnik – a legszűkebb értelemben vett kortárs olvasó számára nem volt feltétlenül egyértelmű. (Természetesen nőnemű alaknál is ugyanígy kellett, vagy kellett volna rövidíteni, de mivel a legtöbb gondot a keltezésben az *annus*-szal egyeztetett sorszámnev okozza, így – egyszerűség kedvéért – csak a fenti alakokat emlegetjük.)

Hogy ez a kétértelműség a magyar medievisztika számára mennyire kellemtelen, köztudomású: újkori másolatok és kiadások többször összecserélték a két számnevet, olykor nehezen kiirtható tévedéseket okozva. Nemcsak régebbi okmánytáraink esetében fordul ez elő,² hanem újabb munkáknál is.³

¹ Vö. Adriano Cappelli: *Lexicon abbreviaturarum – Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano 1995.⁶ – Itt például a 305., 311., 313. és 316. oldalon szépen elkülönül a *quarto* és *quinto*, ha nem is a magyarországi írásmódnak megfelelően.

² Még a tisztán kiírt alakok is viszonylag könnyen összekeverhetők, a rövidítettek, különösen a slamposabban összevontak, még sokkal inkább. Ld. pl. Erzsébet és Mária királynők, Demeter bíboros, Alsáni Bálint pécsi püspök, Oppelni László és Garai Miklós

nádor azon két példányban kiállított 1385. július 28-i oklevelét, melyben a Hedvig magyar királylány és Vilmos osztrák herceg közti házasság előmozdítását ígérik, részben eskü alatt (Bécs: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenabteilung, Familienurkunden Nr. 264, illetve uo. Allgemeine Urkundenreihe 1385. VII .28.; az előbbi megvan a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében [a továbbiakban: DF] is, a 258371-es számon): a mindkét példányon határozottan kiírt „*quinto*”-s évszám dacára Fejér Györgynél (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, studio et opera Georgii Fejér bibliothecarii regii, I–XI., Budae 1829–1844, a továbbiakban: Fejér); jó kiadás mellett (X/8. 171.) megtalálható az 1384-es dátum is (X/1. 143.). – Ugyanezen okmánytárban (Fejér X/1. 301.) áll a Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 7219 *feria quinta*-s keltezése helyett *feria quarta*. – A DF 285852 (rövidített, mégis egyértelmű) 1384-es keltezése újkori másolatokban (DL 7163 és DF 283075) 1385-ösre változik, amely dátum egy későbbi kiadáson (Fejér X/1. 210–211) keresztül, a későbbi korrekció (Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, [a Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve] szerk. Koszta László, Szeged 1988² [az alapmű megjelent: Budapest 1902] 106–107.) dacára új feldolgozásban is (Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*, Budapest 1988, 178.) tovább él.

³ Érdekes a a székesfehérvári káptalan 1385. augusztus 4-i bizonyáglevelé, mivel mind az eredeti (DF 200315: Veszprémi püspökség levéltára 339., Keszi in Zalad. 5.), mind a negyedfél évvel későbbi tartalmi átírás (Bebek Imre országbíróé 1389. április 19-éről, DF 200331: Veszprémi püspökség levéltára 355., Keszi in Zalad. 6.) fennmaradt. Az oklevél arról szól, hogy Ratolthi János fia: Gyula mester, akinek Szentgyörgyi Tamás országbíró 1385. március 30-i ítéletlevele értelmében Szent Jakab nyolcadán, augusztus elsején huszonötöd magával kellett volna a káptalan előtt esküt tennie arra vonatkozólag, hogy előző év július 8-án a veszprémi püspök és familiárisai ellen nem követett el bizonyos hatalmaskodásokat (ezekről bővebben Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával*, Szeged 2003, II. köt., 340. szám), a káptalan előtt nem jelent meg. Az oklevél „*quarto die termini prenotati* [azaz Szent Jakab nyolcada], *anno Domini M^o CCC^o octagesimo* [sic!] *quinto*” datálása annál is egyértelműbb, mivel a két kritikus számnév rövidítése szépen megkülönböztethető: a napi kelet *qrto*-val és megtört rövidítéssel, míg az évszám *quito*-val és egyszerű nazális rövidítéssel van írva. Az országbírói oklevél írója azonban némileg hanyagul járt el: a 17. sorban található „*quarto die festi beati Iacobi apostoli*”-ként megadott keltezését tartalmilag is elrontotta, mert az oktávát kifejezve egy héttel a valóságosnál korábbra tette az oklevelet; formailag pedig kevésbé szerencsés eljárás volt, hogy a *q* és *to* betűk közti egyetlen, *i*-nek is, *r*-nek is olvasható láb fölött „nazális” rövidítést alkalmazott. El kell ismerni, hogy következetes volt: ahol nem írta ki az egész *quarto* szót (mint tette ezt például a 6. sorban), ott máskor is ezt a rövidítést használta (pl. a 8. sorban), és a *quarta* és *quinta* közti különbség igen szemléletes a 39. sorban, ahol Gyulának három vásáron való megidézteséről olvasva, egymás mellett láthatjuk e sorszámneveket (sőt, nagyobb egyértelműség végett, a 40. sorban még a *sexta*-t is). A fenti rövidítések azonban magukban könnyen félreolvashatók, így az oklevél mind a Magyar Országos Levéltár nyilvántartásában, mind pedig

Érdekes azonban – ha úgy tetszik: némi kárörömrre jogosít –, hogy okleveleink írói maguk sem álltak mindig feladatuk magaslatán a *quarto* és *quinto* disztíngválásakor. Az alábbiakban erre hozok egy példát.

Bebek Imre országbíró 1388-as, némileg csonka, műfajához képest mégis igen szépen írt ítéletleveléről van szó.⁴ A többszöri idézés ellenére meg nem jelenő alperest végül fej- és jószágvesztéssel sújtó ítélet szerint 1385-ben Szent András oktaváján Kaplai János országbíró előtt Szécsi Miklós nádor ítélmestere, Sörnyei Trepk fia Miklós fia: Mihály mester bemutatta a somogyi konvent tudományvételi és perbehívó, valamint Mária királynő bírságlevelét, egyszersmind előadva panaszát. E szerint Kisbándi György fia: Miklós, akkori somogyi alispán, a felperes Mihály nevű, tőle engedély nélkül távozott jobbágyát, akit még Atyinai János fia: István mester alispán – Kisbándi elődje – és a szolgabírák a felperes Zalai Miklós nevű tisztjének ítélték, ezt a Mihályt tehát Kisbándi hatalmaskodva a Gyogh faluban lévő várföldre szöktette, és a felperes többszöri felszólítására sem adta vissza; ráadásul Szent Margit ünnepe (július 13.) táján a felperes Lak falujából való két jobbágyától, Domonkos fia: Jánostól és Lászlótól két-két ökröt, valamint összesen 25 kepe gabonát, búzát és zabot vett el erőszakkal. Miután a felperes Kisbándit a királyi udvarban, az országbíró elé szemtől-szemben perbe idézte a fenti ügyekben, ám az az udvarból eltávozva az országbíró előtt meg nem jelent, Sörnyei ezt a meg nem jelenést országbírói oklevéllel igazolva, a királynőtől, azaz feltehetően a különös királyi jelenlét bíróságától, a somogyi konventhez intézett, mindenszentek *quindena*-jára (november 15.) szóló idézőparancsot eszközölt ki Kisbándi ellen. A november elsején megejtett idézés dacára az alperes nem jelent meg, ami először királynői bírságlevel kibocsátását, majd további idézéseket és bírságokat, 1388-ban pedig Szent György oktavája valahányadik napján⁵ a fent említett *sententia capitalis*-t eredményezte.

Az ügy fenti vázlatos ismertetéséből szándékosan hagytam ki az évszámokat, mivel azok némileg bővebb megvilágítást igényelnek. Az átlagosnál – mint említettük – szebben írt oklevél szövege szerint ugyanis Kisbándit 1384-ben idézték meg, és mind a somogyi konvent ezen idézésről kiadott oklevele, mind az idézésre meg nem jelenő Kisbándit sújtó királynői

középkorkutatásunk egyik legnagyobbjának regesztagyűjteményében (Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták 1301–1387*, Budapest 1953., 830. szám, az eredeti példány alapján) 1385. augusztus 5-i keltezéssel áll.

⁴ DL 42390.

⁵ A napi dátum a hiányzó részre esett.

bírságlevél 1384-ben kelt. Mindkét évszám (a 4. illetve a 10. sorban) egyértelműen, *qrto*-val és megtört rövidítéssel van írva, és ugyanezt a rövidítést alkalmazta az író más helyeken is (Bebek Imre előtt Sörnyei ügyvédje 1388-ban *vigesimo quarto die octavarum diei strennarum* jelent meg, 1. sor; Kisbándit *feria quarta*, azaz szerdán idézték meg, 10. sor). Ráadásul ez a rövidítés igen szépen eltér a *quito*-val és íves rövidítéssel írt *quinto*-tól (Kaplai János előtt *in octavis festi beati Andree apostoli in anno Domini M^o CCC^o LXXX° quinto* kezdett Sörnyei pereskedni, 3. sor), úgyhogy tollhibának, még hozzá javított tollhibának tűnik, amikor Kisbándinak a laki jobbágyok rovására elkövetett hatalmaskodásai idejét megadó *circa festum beate Margarete virginis et martiris in dicto anno Domini millesimo CCC^o LXXX° quarto* (5-6. sor) kifejezésben az utolsó szó kissé öszvér módon, a szokott megtört rövidítésjellel, de a *q* és *to* között eredetileg három lábbal írva áll. A három láb közül a középsőt aztán az írnok – nyilvánvalóan a javítás szándékával – megvastagította, és ez teljesen indokoltnak tűnik, mivel 1385-ös hatalmaskodási ügyben nem lehetett volna 1384-ben idézni és bírságotolni.

Az alábbi megfontolások arra utalnak azonban, hogy Bebek Imre jegyzője tévesztett a három – ahogy ő gondolta: négy – évvel korábbi oklevelek évszámainak kiolvasásánál, és épp ez utóbbi javított, pontosabban rontott évszám eredetije a helyes, tehát az ügy nem 1384-re, hanem csak 1385-re nyúlik vissza.

Az mindenesetre kizárható, hogy a pereskedés 1384-ben kezdődött volna. Erre utal már az a tény is, hogy a somogyi konventhez intézett királynői parancslevél kiadását szembe való idézés (*facie ad faciem citando*) előzte meg, mely nagyon rövid határidőre: esetleg az idézés harmadnapjára, vagy akár magának az idézésnek napjára szólt.⁶ Miután azonban Kisbándi az idézésre nem jelent meg, Sörnyei pedig ekkor a királynőhöz – azaz valószínűleg annak különös jelenléti bíróságához – fordult, így a mindenszentek ünnepén foganatosított idézés és az erről 1385 decemberében bemutatott oklevél magában is inkább az 1385-ös, semmint az 1384-es perkezdetet valószínűsíti.

Ez utóbbi, tehát az 1384-es perkezdes azonban önmagában véve is jóformán elképzelhetetlen, ha tekintetbe vesszük, hogy Sörnyei régi hűséges

⁶ Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*, Budapest, 1899, 204. A megidézettnek természetesen nem kellett azonnal felelnie, kérhetett újabb határidőt.

familiárisa volt Szécsi Miklósnak, az 1381-től 1384 októberéig hivatalban lévő országbírónak, sőt, legalábbis 1382-83-ban, ítélmestere is;⁷ perbeli ellenfelét viszont az országbíró elé idézte (*in presentiam iudicis curie regie super premissis hic in curia regia facie ad faciem citando in causam attraxisset*), és az országbíró – vagy épp ítélmestere – kész is volt neki igazságot szolgáltatni (*idemque iudex curie regie sibi ex parte dicti Nicolai iudicium et iustitiam facere voluisset*). Mármost Szécsi 1381–1384-es fungálása után az országbírói méltóságban legalább 1385. február 17-éig tartó üresedés következett be, így kizártnak tekinthető, hogy Sörnyei 1384-ben bárkivel is pereskedhetett volna az országbíró előtt, hiszen Szécsi Miklóst Sörnyei ellenfele azonnal és indokoltan *iudex suspectus*-nak tartotta volna – míg 1385-ben, amikor Szécsi Miklós szeptember 17-étől kimutathatóan egészen 1386 őszéig nádorként működött, teljesen logikus az országbíró elé történő idézés.⁸

A per tehát nem kezdődhetett 1385 előtt, és a fentiekben túl erre utal az első hiteleshelyi idézés – tisztán kiírt – időpontja is: a somogyi konvent jelentése szerint az idézés „szerdán, azaz mindenszentek ünnepén a mondott 1384. évben” (*feria quarta videlicet in festo omnium sanctorum in dicto anno Domini M^o CCC^o LXXX^{mo} quarto*, 10. sor) történt. Csakhogy a két egyformán rövidített sorszámnév (*qrta* illetve *qrto* megtört rövidítésjellel) ellentmondásban áll egymással: mindenszentek ünnepe nem 1384-ben, hanem 1385-ben esett szerdára.

A per esetében tehát nyilvánvaló, hogy az oklevél írója másolta – hibásan – a *quinto*-t *quarto*-nak, és így igen valószínű, hogy a pereskedésre okot szolgáltató események sem 1384-ben, hanem csak 1385-ben történtek. Nehezen képzelhető, hogy 1384 közepén elkövetett hatalmaskodások kárvallottja csak 1385 végén fordult volna bírósághoz. E ponton ellentetesként felmerülhetne ugyan, hogy a belháború 1384. augusztusi kitörése után csak 1385 októberére állt helyre – mint utóbb kiderült, átmenetileg – a béke,⁹ és így Sörnyeinek csak ekkor állt volna módjában az országbíróhoz fordulni; ez azonban nem áll. Tudjuk ugyanis, hogy a háborús idők dacára a bíróságok többé-kevésbé funkcionáltak, és pedig a lázadó bárók fennhatósága alatt állók is: Szécsi Miklós országbíró és Zámbo Miklós tárnokmester ítélmesterei még hónapokkal uraik „hütlenségének”

⁷ Vö. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest 1996, I. köt. 4, 18, 23, 344, 434., 466; és különösen: 8.

⁸ Az archontológiához ld. Süttő: i. m., I. köt. 157–158, 169.

⁹ Minderről bővebben ld. Süttő: i. m., I. köt. 50 skk, valamint 97–101.

revelálódása után is okleveleztek Visegrádon, mégpedig az udvarhú Garai Miklós nádor protonotáriusa mellett,¹⁰ úgyhogy Sörnyeinek lett volna alkalmuk per indítására. – A fenti meggondolásokon túl a perhez vezető események 1385-ös évszáma mellett szól még az ítéletlevél fogalmazása is: e szerint mind a hatalmaskodásra, mind pedig az idézésre és a királynői bírságlevél kibocsátására ugyanazon évben (*in dicto anno Domini*) került sor.

A számnevek ezen megkavarása nem maradt hatás nélkül a történeti irodalomban: Fejér György, aki háromszor is megjelentette az oklevelet, egyszer – egyfajta oklevélkiadói *constructio ad intellectum*-ot kreálva – a kérdéses számneveket mind *quinto*-sította,¹¹ másszor csak részben,¹² harmadjára pedig teljesen összezavarta.¹³ Archontológiai jelentősége miatt aztán Engel Pál is felhasználta az ítéletlevelet, még hozzá annak eredeti szövegét, de az oklevél betűjéhez ragaszkodva a hatalmaskodást, melynek idején Kisbándi alispán volt, 1385 helyett 1384-re tette.¹⁴

Összességében megállapítható tehát, hogy a kissé szerencsétlen rövidítési szokásokból adódó problémák nem új keletűek; és ha a kortársak nagy többsége tisztában volt is a két sorszámnév írásmódja közti különbséggel, néha azért ők is megbotlottak, még hozzá bizonyára többször, mint ahányszor ezt ki lehet mutatni. Szolgáljon ez némi mentségül mindannyiunk számára, akik szintén rontunk ezen a téren.

¹⁰ Erről ld. Süttő: i. m., I. köt. 80.

¹¹ Fejér X/1. 480–489.: a hatalmaskodás, az idézés, a somogyi konvent jelentése és Mária királynő bírságlevele mind 1385-ös, még az idézés napja is *feria quinta* (481–483.).

¹² Fejér X/3. 86–90. (kivonatos kiadás): mint a X/1-es kötetben, de mindenszentek szerdára (*feria quarta*) téve (87–88.).

¹³ Fejér X/8. 258–266.: a hatalmaskodás 1385-ben volt, s azután 1384-ben történt volna az idézés (mindenszentek ünnepe szerdán, *feria quarta*), továbbá az idézésről szóló jelentés írása és a királynői bírságlevél kiadása (259–260.).

¹⁴ Engel: i. m., 176. A történeteket előadó oklevél kelte nála egyébként 1386. június 5-e helyett január 21-e, az „*a magistro Stephano filio Iohannis de Athyna, predecessore ipsius Nicolai, ipsum vicecomitatum prius possidente*” kitévelt félreértve pedig Atyinait nem a Mihály jobbagy ügyében ítélkező bírónak, hanem Kisbándi ökörrablási ügye kárvallottjának hitte, ráadásul a hatalmaskodást az alispánváltással hozta kapcsolatba (uo., 219. jegyzet).